

2. Волинські Афіни. 1805–1833: зб. наук. праць / під ред. С. Маковського і В. Собчука. – Тернопіль: Богдан, 2006. – 304 с.
3. Коляденко С. М. Кременецький ліцей у системі освіти Волині (XIX–30-ті рр. XX ст.) / С. М. Коляденко. – Житомир: ЖДПУ, 2003. – 128 с.
4. Павленко В. В. Кременецький ліцей як чинник освітнього розвитку Волинського регіону: історичний аналіз / В. В. Павленко // Професійно-педагогічна освіта: особистісно орієнтований підхід: монографія / за ред. О. А. Дубасенюк. – Житомир: Вид-во ЖДУ ім. І. Франка, 2012. – С. 405–428.
5. Сейко Н. А. Добровчинність поляків у сфері освіти України (XIX – поч. XX ст.). Київський учбовий округ: монографія / Н. А. Сейко. – Житомир: ЖДУ, 2006. – 318 с.
6. Kamiński A. Samorząd uczniów w szkołach Kuratorium Wileńskiego z lat 1804–1812 / A. Kamiński // Przegląd Historyczno-Oświatowy. – 1952. – Nr. 2. – S. 3
7. Rolle M. Ateny Wołyńskie. Szkic z dziejów oświaty w Polsce / M. Rolle. – Lwów, 1923. – 134 s.

УДК 37.013:316.346-055.2

Л. М. ПОТАПНОК

ДІЯЛЬНІСТЬ ЖІНОЧИХ ГРОМАД В УКРАЇНІ ЯК ДЖЕРЕЛО ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ГЕНДЕРНОГО ПАРИТЕТУ (ДРУГА ПОЛОВИНА ХІХ – ПЕРША ТРЕТИНА ХХ СТОЛІТТЯ)

Здійснено теоретичний аналіз культурно-просвітницької діяльності жіночих об'єднань в Україні, що виступали за розбудову правового суспільства. Відображено участь у національному житті жінок, які з метою реалізації свого демократичного права впливати на політичне, економічне і культурне життя наполегливо працювали над підвищенням своєї суспільно-політичної активності й соціального статусу, формуванням нового типу української жінки. Проаналізовано взаємозв'язок жіноцтва Західної України та Наддніпрянини. Акцентовано увагу на різних сферах діяльності Союзу українок. Прослідковано вагомий внесок сестер-василянок, Н. Кобринської, М. Рудницької у формування самоосвіти жіноцтва, забезпечення гендерного паритету, зростання авторитету жінки в українському суспільстві.

Ключові слова: гендерний рух, гендерний паритет, громади, культурно-просвітницька діяльність, жіночі товариства, національна просвіта, національне виховання, духовно-моральне виховання.

Л. Н. ПОТАПНОК

ДЕЯТЕЛЬНОСТЬ ЖЕНСКИХ ОРГАНИЗАЦИЙ В УКРАИНЕ КАК ИСТОЧНИК ОБЕСПЕЧЕНИЯ ГЕНДЕРНОГО ПАРИТЕТА (ВТОРАЯ ПОЛОВИНА ХІХ – ПЕРВАЯ ТРЕТЬ ХХ ВЕКА)

Осуществлен теоретический анализ культурно-просветительной деятельности женских объединений в Украине, которые выступали за развитие правового общества. Отражено участие в национальной жизни женщин, которые с целью реализации своего демократического права влияют на политическую, экономическую и культурную жизнь упорно работали над повышением своей общественно-политической активности и социального статуса, формированием нового типа украинской женщины. Анализируется взаимосвязь женщин Западной Украины и Приднепровья. Акцентируется внимание на различных сферах деятельности Союза украинок. Прослежен весомый вклад сестёр-василянок, Н. Кобринской, М. Рудницкой в формирование самообразования женщин, обеспечение гендерного паритета, повышение авторитета женщины в украинском обществе.

Ключевые слова: гендерное движение, гендерный паритет, общины, культурно-просветительная деятельность, женские общества, национальное просвещение, национальное воспитание, духовно-нравственное воспитание.

THE ACTIVITY OF THE WOMEN'S COMMUNITIES IN UKRAINE AS A SOURCE OF SECURITY OF GENDER PARITY (THE SECOND HALF OF THE 19TH – THE FIRST THIRD OF THE 20TH CENTURY)

The theoretical analysis of cultural and educational activity of the women's groups that fought for the creation of a lawful society is performed in the article. The participation of women in the national life of the country for the purpose of realization of their democratic right to influence the political, economic and cultural life of the state, improve their social and political activity and social status and form a new type of the Ukrainian woman is reflected. The relationship between the women of Western Ukraine and the Dnieper is analyzed. The attention is focused on various fields of activity of the Ukrainian Women Union. The contribution of sister-vasyliankas, N. Kobrynska, M. Rudnytska in the formation of women's self-education, gender parity, the growing of public image of a woman is shown.

Keywords: gender development, gender parity, communities, cultural and educational activity, sororities, national education, spiritual and moral education.

Гендерна нерівність спричиняє загострення політичних, соціально-економічних, культурних та інших проблем у суспільстві, тому забезпечення в суспільстві гендерного паритету є важливим політичним завданням, а гарантування рівності чоловіка і жінки – невід'ємною частиною прогресу людства, елементом утвердження демократії в Україні і важливою умовою розбудови правової держави.

Утвердження в суспільстві гендерного паритету потребує такого нового мислення, коли стереотипні уявлення про жінок і чоловіків не обмежують їхньої свободи вибору, а розвиток розглядається як процес розширення свободи вибору для представників обох статей. Забезпечення на практиці жінкам і чоловікам рівних прав і можливостей, рівного доступу до ресурсів має стати важливим і рішучим кроком уперед на шляху розбудови демократичного суспільства. А, отже, проблема підвищення суспільно-політичної активності та соціального статусу жінок, що передбачає їх широке залучення у сферу прийняття управлінських рішень з метою реалізації свого демократичного права впливати на політичне, економічне і культурне життя держави, є надзвичайно актуальною.

Гендерний рух, різнобічні прояви жіночих ініціатив, проблеми жіночої освіти є предметом активних досліджень учених. Вони вивчають й аналізують інтелектуальну та соціальну діяльність жіноцтва як в Україні загалом, так і в окремих її регіонах. Так, різним аспектам жіночої освіти та виховання присвячено праці О. Аніщенко, Л. Єршової, І. Малинко, Н. Слюсаренко, Т. Сухенко та ін. Просвітницька діяльність громадських організацій в Україні привертала увагу Л. Березівської, Л. Вовк, Н. Гупан, Б. Євтуха, Н. Ничкало, Н. Побірченко, М. Ярмаченка та інших дослідників.

Проблема просвітницько-педагогічної діяльності жіночих громадських організацій відображена у науковому доробку Д. Багалієва, Т. Завгородньої, О. Маркевича, Г. Маслій, М. Пантюка, Т. Пантук, Н. Полонської, А. Преображенського, А. Скальковського. Діяльність громадських товариств в Південній Україні частково висвітлена в роботах В. Боброва, В. Бондаренко, Є. Горбунова, О. Господаренко, Ю. Гузенко, А. Мисечко. Суспільно-політичні особливості Південного краю та їх вплив на формування напрямів освітянської політики щодо організації системи жіночої освіти проаналізовано у працях А. Бикової, В. Добровольської, М. Зінченка, Г. Лактіонової, М. Левицького, О. Ліхачової, В. Майбороди, М. Песковського та ін.

Історичні дослідження ідеології та суспільної практики українського жіночого руху загалом і західних земель України зокрема здійснені вітчизняними науковцями (І. Волкова, О. Гнатчук, І. Дейнека, М. Дядюк, О. Кобельська, О. Маланчук-Рибак, З. Нагачевська, Б. Савчук, Л. Смоляр) та представниками української діаспори (М. Богачевська-Хом'як, Л. Бурачинська, О. Охримович-Залізник, І. Павликовська). Внесок жінок Східної Галичини у розвиток національного шкільництва викладений в історично-педагогічному дослідженні С. Івах. Предметом окремих педагогічних студій (Г. Груць, О. Джус, І. Зайченко, Н. Кирста, Є. Коваленко, Л. Новашівська, О. Палійчук, О. Проскура, І. Стражнікова) стали видатні жіночі постаті національної історії та культури, діяльність і творча спадщина яких були тісно пов'язані з жіночим рухом на західноукраїнських землях. Роль жінки як наставниці шкільної

молоді у справі навчання і формування її життєвої позиції відображена в працях О. Пенішкевич, І. Петрюк, Л. Кобилянської.

Метою статті є аналіз діяльності жіночих громад в Західній Україні, громадсько-політичної позиції відомих українок і їх впливу на суспільну активність впродовж другої половини XIX – першої третини XX ст.

Сучасний стан суспільних відносин вимагає все більшого використання знань, навичок та творчих здібностей жінок, потребує активного залучення їх у різні сфери суспільного життя. Аналіз опрацьованих нами наукових джерел показує, що жінки виборювали своє місце в суспільстві століттями. Однак на початку ця боротьба мала за мету лише надання їм права голосу під час виборів. Тривалий час жіноцтво виконувало другорядну роль. Сьогодні ми спостерігаємо більш складні процеси забезпечення гендерної рівності, безпосередню участь жінок як громадських діячів у прийнятті важливих управлінських рішень.

Повіривши у свою значущість, жінки лише в другій половині XIX ст. почали шукати можливості та шляхи впливу на державотворчі процеси. Принциповим для виникнення жіночих ініціатив стало усвідомлення демократично налаштованими, освіченими жінками обмеження своїх прав, необхідності звільнення від утисків патріархального устрою. Важливим чинником було формування нового типу української жінки, яка відрізнялася відмовою від буденності життя, прагненням до корисної діяльності та професійної праці, відданістю обраній справі, ініціативністю. Необхідність відстоювати своє право на незалежну діяльність в умовах неготовності суспільства до підвищення соціального статусу жінок стимулювала їх активність, сприяла розкриттю духовного і творчого потенціалу.

Таким організованим соціально-активним середовищем в означений період, де б можна було самовиразитися, були різні громадські організації та рухи, у т. ч. жіночі. Жінки об'єднувались у громадські організації для вирішення суспільних проблем. Серед них чільне місце посідало питання жіночої освіти як необхідної умови прогресивного розвитку суспільства. Жіночі громадські організації переймалися духом демократичних поглядів, критикували існуючі системи навчання та виховання, висували свій, гуманно-демократичний навчально-виховний ідеал. Вже у 90-х роках XIX ст. жінки стали активно залучатися до політичних партій, а початок наступного століття позначився зростанням чисельності жіночих організацій різного спрямування [6, с. 125].

Жіночий рух в Україні першої хвилі (друга половина XIX – початок XX ст.) розвивався значною мірою під впливом загальноєвропейського руху, однак мав свої окремі вияви та шляхи розвитку, визначені специфічним становищем української нації під чужим поневоленням.

Перші його прояви спостерігаються в Наддніпрянській Україні, що входила до Російської імперії [4, с. 318]. Прагнення до вищої освіти жінок виявилось у 50-х роках XIX ст.; в 1860 р. вони здобули, хоч і на короткий час, можливість вступати в університети. У цьому напрямку працювало одне з перших жіночих товариств України – Товариство допомоги вищій жіночій освіті.

Значним здобутком розвитку жіночого руху було заснування Вищих жіночих курсів (Київ, 1878). У Києві був заснований і перший український жіночий гурток О. Доброграєвої (1884). Активність жінок виявилася у заснуванні та діяльності недільних шкіл. На цій ділянці багато працювала Х. Алчевська. Важливим соціальним явищем емансипаційного етапу жіночого руху стала діяльність народниць. Їх незалежна поведінка, активна громадянська позиція, протест проти феодально-кріпосницької системи і патріархальної сім'ї створили ґрунт для зростання авторитету жінки в суспільстві [6, с. 125].

Серед організованого українського жіноцтва, яке працювало у царині просвіти, вирізнялись об'єднання релігійного спрямування. Зокрема, вагомий внесок в Західній Україні в освітньо-культурний поступ народу зробили монахині Чину Святого Василя Великого (ЧСВВ) [2, с. 66]. Основний акцент у педагогічній діяльності сестер василіянок було поставлено на релігійне і національне виховання. Монахині ЧСВВ засновували захоронки, вселюдні, виділові, фахові школи, учительські семінарії, гімназії, інститути, інтернати, бурси; активно займались вихованням українських дітей, поступово залучаючи їх до народних традицій, звичаїв і обрядів, створюючи сприятливі умови для вивчення виховної мудрості рідного народу, його

національної специфіки. Сестри-василіянки заснували в Словіті перший інститут для дівчат народної школи (1825), дівочу школу (1847), учительську семінарію (1906) [10, с. 109–111].

Серед громадсько-доброчинних об'єднань активними були «Товариство Руська захоронка» (1900), «Товариство опіки над слугами та робітницями», «Товариство вакаційних осель» (1905), «Товариство опіки над дітьми та молоддю» (1917). Загальнодержавний характер мав громадсько-доброчинний рух проти проституції, наприклад, у Львові діяла українська філія загальноавстрійського «Товариства св. Рафаїла». Доволі активно йшла розбудова жіночих організацій релігійно-доброчинного спрямування: «Маріїнське товариство пань» (Львів, 1904), «Мироносиці» (Чернівці, 1904), «Товариство православних русинок» (Чернівці, 1908) та ін. [10, с. 111].

Емансипацію українського жіноцтва започаткувала Н. Кобринська, заснувавши у Станіславові (нині Івано-Франківськ) «Товариство руських жінок» (1884). Його метою було залучення інтелігентних жінок до літератури та популяризація нових суспільних ідей. Щоправда, дещо раніше з'являлися спорадично українські жіночі гуртки, які мали переважно філантропічний напрям, а їхня діяльність була епізодичною та локальною. Н. Кобринська прагнула надати жіночому рухові дещо елітарний характер, зосередити його працю в літературно-інтелектуальній царині, а відтак спрямувати у майбутньому в політичне русло.

Ідею Н. Кобринської підтримала Г. Шухевич, яка в 1893 р. у Львові створила «Клуб русинок». Своє основне завдання він вбачав у самоосвіті та пробудженні національного духу серед українських жінок [6, с. 125].

Щодо інших жіночих об'єднань «Клуб русинок» (1893, Львів), «Жіночий кружок» (1893, Коломия), «Жіноче товариство» (1894, Городенка), «Общество руських женщин» (1894, Чернівці), «Жіночий кружок» (1896, Тернопіль), «Жіноча читальня» (1901, Долина), «Жіноча громада» (1906, Львів), «Кружок українських дівчат» (1908, Львів), то причиною їх виникнення був передусім незадовільний стан жіночої середньої та вищої освіти. Хоча не існувало прямої заборони відвідувати жінкам університетські лекції, проте на це потрібен був кожного разу особливий дозвіл міністра віросповідань та освіти на відвідування університету навіть як вільна слухачка. Тому вони були вимушені здобувати вищу освіту за межами Австро-Угорщини [3, с. 125].

Жіночі організації займалися як культурними, так і економічними справами. Так, «Клуб русинок» брав участь у крайовій виставці 1894 р., запропонувавши цікавий етнографічний матеріал, збирав кошти на будівництво пам'ятника Т. Шевченкові. У Самборі було створено економічно-добродійне товариство для виробництва церковних риз, яке підтримувало і забезпечувало роботою вдів і сиріт. «Жіноче товариство» в м. Городенка ставило своїм головним завданням підтримку домашнього промислу.

Важливою подією в жіночому русі Галичини став вихід у світ українського жіночого альманаху «Перший вінок» (1887). Його поява коштом Наталії Кобринської та Олени Пчілки символізувала єдність західних і східних українських земель, відображала близькість людей зі спільними цілями, засвідчила, що література перестала бути монополією чоловіків. На його сторінках зазвучала творчість Ганни Барвінок, Дніпрової Чайки, Уляни Кравченко, Г. Павлик, Олени Пчілки, М. Рошкевич, С. Окуневської, О. Франко, Лесі Українки, Л. Старицької.

Дозволивши жінкам вступати з 1897 р. в університети лише як надзвичайним слухачкам [5, с. 20], австро-угорський уряд не подбав про відповідні жіночі середні навчальні заклади. Єдиним виходом зі становища надалі залишалися приватні жіночі середні школи з гімназійними навчальними програмами [1, с. 24–25]. Ці освітні заклади організовувалися з метою заповнення прогалини між початковою і вищою освітою жінок. Їх випускниці могли вступати в університети лише після складання іспиту на атестат зрілості в одній з державних гімназій.

Згідно з розпорядженням міністра віросповідань та освіти (1900) було започатковано неповні середні школи – жіночі ліцеї із шестирічним терміном навчання. Дівчата могли здобути середню освіту двома шляхами: у приватних жіночих гімназіях або в державних середніх школах як приватистки. Зміст освіти в ліцеях за характером наближався до змісту освіти реальних гімназій. Навчальний план такого закладу приймався окремо, беручи за основу план, затверджений міністерством. Після випускного іспиту зрілості (матури) ліцейні матуристки, на відміну від гімназійних, не мали права вступу у вищі школи. Тому часто ліцеї реорганізовували у реальні жіночі гімназії [5, с. 20].

Лише після подій 1905 р. спостерігається зростання кількості громадських і приватних жіночих навчальних закладів у Києві, Харкові, Одесі й інших містах [4, с. 319]. У цей період Олена Пчілка створила український відділ у Всеукраїнському союзі рівності жінок, який проголосив ідею автономії України в складі Російської імперії. Жіночий рух у Наддніпрянській Україні був підготовлений працею і творчістю таких видатних українок, як Марко Вовчок, Х. Алчевська, Н. Грінченко, Л. Драгоманова, Л. Старицька-Черняхівська, С. Русова.

Вагому роль в розгортанні жіночого руху відіграла «Жіноча громада» (1901–1905), «Харківське товариство взаємодопомоги жінок» (1902–1919), «Київське товариство оборони жінок» (1905–1917) та «Одеське товариство оборони жінок» (1904–1917) [8, с. 119].

У 1909 р. формувалися організації нового типу – жіночі клуби, які розглядалися як самостійні організації феміністичної орієнтації. До найбільших організацій такого типу належали Київський жіночий клуб та Київське загальне зібрання. Період 1908–1914 рр. позначився утвердженням феміністичної тенденції в жіночому русі. Представниці жіночих організацій України брали участь у всеросійських з'їздах (перший Всеросійський жіночий з'їзд (1908); Всеросійський з'їзд по боротьбі з торгівлею жінками (1910); Всеросійський з'їзд з освіти жінок (1913), міжнародних конгресах, всесвітніх виставках, що сприяло залученню українок до загальноцивілізаційних процесів, розширювало коло уявлень та понять про механізми та методи боротьби за жіночі права [8, с. 120].

На основі діючих в Галичині організацій «Жіноча громада», «Гурт українських дівчат» тощо був створений у 1917 р. Союз українок. Він постійно шукав для жіноцтва нові сфери діяльності, які, з одного боку, забезпечували би матеріальне існування більшості жінок, а з іншого – сприяли б піднесенню їхньої культури й освіченості. Відповідні заклики на сторінках преси («Діло», «Новий час», «Народна просвіта»), на з'їздах і в «обіжниках» Союзу українок давали відчутні результати.

Головний відділ Союзу українок закликав після 1921 р. свої філії, гуртки та сфедеровані товариства скерувати планову діяльність на підтримку кооперативного руху, заохочення жінок до членства в українських кооперативах. Кожна філія Союзу українок за погодженням з місцевими кооперативними осередками мала скликати жіноче зібрання, на якому зачитувався реферат про завдання жінки у розвитку кооперації.

Союз українок з товариствами «Просвіта» і «Сільський господар», «Союз Українок», враховуючи потреби в сільськогосподарській освіті жіноцтва на селі, організував куховарські курси. Проводилися також курси взірцевих господинь, крою і шиття, килимарства, вишивок. Для вдосконалення грамотності, пізнання рідного краю функціонували освітньо-виховні курси. Так, заходами Союзу українок у с. Березів Нижній Коломийського повіту були організовані освітньо-кооперативно-господарські курси, на яких жінкам і дівчатам подавалися загально-освітні, кооперативні та сільськогосподарські відомості. Окрім того, зверталася увага на загальне виховання, звички товариського співжиття й «шляхотної співпраці», влаштовувалися товариські зустрічі й чайні вечори.

Союз українок влаштовував також курси підготовки курсисток для проведення організаційної, культурно-освітньої й господарської праці у філіях і гуртках товариства та гуртках жіночого позашкільного «доросту».

За почином і допомогою митрополита Андрея Шептицького і гуртка «ідейних одиниць інтелігентного жіноцтва» у Львові заснували товариство українських робітниць «Будучність» (1928), яке невдовзі об'єднало навколо себе понад тисячу осіб. При парафіяльних церквах міста створювалися секції товариства, які вели роботу з прислугою своєї округи, опікувалися нею, дбали про її освіту.

На конгресі Союзу українок в 1934 р. звучали заклики до всіх українських жіночих організацій активізувати самоосвіту жіноцтва і культурно-освітню діяльність серед жіночого «доросту» в усіх містах і селах українських земель, влаштовувати курси для неграмотних, спільні читання, закладати мандрівні бібліотеки й читальні, аматорські гуртки, хори, освітні курси, народні університети; плекати народну традицію «словом і ділом» [11, с. 14].

Всесвітній Союз українок був створений у Львові в 1937 р. і діяв тут до початку Другої світової війни. Його головою обрали представницю українців у польському сеймі

М. Рудницьку [5, с. 125–126]. Вона, на відміну від інших громадських активісток свого покоління, розуміла, що жіноча участь в публічній науковій та політичній праці вимагає від жінок, не міняючи свого автономного «Я», брати участь у всіх сферах людського життя.

Оскільки на початку ХХ ст. фемінізм почасти ідентифікувався з політичним радикалізмом та сексуальною розкутістю, від нього відсторонювалися навіть найактивніші діячки жіночих організацій. М. Рудницька була феміністкою, розуміючи, що рано чи пізно у політикові, науковцеві чи громадському діячеві побачать саме «жінку». Вона «співпрацювала з чоловіками як рівна з рівними, без реверансів у бік більшого знання чи практики у мужчин, що так болісно вражають сучасника у листуванні жінок із чоловіками. Її тон у спілкуванні з провідними політиками був дружнім, рівним, без поклоніння» [9, с. 125].

Згодом з відомих причин координатором українських жіночих організацій поза Україною була Світова федерація українських жіночих організацій, створена в 1948 р. у Філадельфії. Наприкінці 1988 р. відбувалися жіночі зібрання, гуртувалися осередки Союзу Українок, проводилися перші акції, спрямовані на відродження національної свідомості, релігійних традицій, народних звичаїв, утвердження в суспільстві національних святинь, духовної культури. Проводилася організаційна діяльність створення осередків по всій Україні. У 1991 р. Союз українок став всеукраїнською громадською організацією [5, с. 126].

Таким чином, у ХІХ – на початку ХХ ст. представниці жіночої статі в Україні мали менше прав порівняно з чоловіками, їх соціальні потреби, у т. ч. освітні, не задовольнялися належно. Однак за умов відсутності власної держави різні жіночі українські громади, гурти, об'єднання, товариства заповнили ту нішу, яку б мали виконувати державні інституції, стали гідними учасниками побудови демократичного суспільства. Жіноцтво брало активну участь в усіх сферах суспільного, політичного та економічного життя, плідно працювало на ниві культури. Головною метою цих об'єднань були формування нового типу української жінки, національна просвіта українства та боротьба за національне та соціальне звільнення в ім'я збереження свого народу як нації. Сучасне становище жінок, отже, є результатом їх тривалої боротьби за свою рівноправність з чоловіками, забезпечення в суспільстві гендерного паритету.

ЛІТЕРАТУРА

1. Благий В. Шкільництво в Галичині на початку ХХ ст.: історико-соціологічний аспект / В. Благий. – Львів, 1999. – 75 с.
2. Кобельська О. Педагогічно-просвітницька праця монахинь василіянок та Марійських дружин (кінець ХІХ – перша половина ХХ століття) / О. Кобельська // Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету. Серія: Педагогіка. – 2005. – № 1. – С. 65–70.
3. Кониський О. Просвєщеніє в Галицькій Русі (1891 р.) / О. Кониський // Педагогічні погляди: збірник статей; упоряд.: В. Федяєва, Г. Білан. – Херсон: Вид-во ХДУ, 2004. – С. 79–99.
4. Кравець В. Історія гендерної педагогіки: навч. посібник / В. Кравець. – Тернопіль: Джура, 2005. – 440 с.
5. Курляк І. Історико-педагогічні аспекти становлення перших українських ліцеїв / І. Курляк // Питання педагогіки середньої і вищої школи. – Львів, 1996. – Вип. 13. – С. 20–23.
6. Пашко А. Жіночий рух в Україні: історичний аспект та сучасний розвиток / А. Пашко // Право України. – 2004. – № 3. – С. 125–127.
7. Полонська-Василенко Н. Видатні жінки України / Н. Полонська-Василенко. – Вінніпег; Мюнхен. 1969. – 142 с.
8. Смоляр Л. Жіночий рух України як чинник гендерної рівноваги та гендерної демократії в українському соціумі / Л. Смоляр. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://partycivicua.org/women/rhruh.htm>.
9. Українки в історії / за заг. ред. В. Борисенко. – К.: Либідь, 2004. – 328 с.
10. Цьорох С. Погляд на історію та виховну діяльність монахинь василіянок / С. Цьорох. – Рим, 1964. – 256 с.
11. Чепіль М. Теорія і практика формування національної свідомості дітей та молоді Галичини (друга половина ХІХ ст.) / М. Чепіль. – Дрогобич: Відродження, 2001. – 503 с.